

Розвиток сільських територій

УДК 330.837:338.43
JEL Q10

В. В. Борщевський

Вплив інституційних дисфункцій на ефективність використання соціально-економічного потенціалу розвитку сільських територій

Досліджено основні інституційні дисфункції в контексті ефективності використання соціально-економічного потенціалу розвитку сільських територій України. Проаналізовано теоретико-методологічні засади формування та укорінення цих інституційних дисфункцій, насамперед «інституційних пасток», «інституційних мутацій», «мімікрії інститутів» та «аномії інститутів». Виявлено їх взаємозв'язок з наявними феноменами «інституційного вакууму», «інституційних розривів», «інституційних ям» та «анти-інститутів». Описано деструктивний вплив інституційних дисфункцій на ефективність використання соціально-економічного потенціалу розвитку сільських територій. Простежено генезу формування на сільських територіях «інституційних пасток»: «корупції», «ілегалізації» та «самореалізованих песимістичних очікувань» під впливом дії «інституційного вакууму», «інституційних розривів», «інституційних ям» та «анти-інститутів». Запропоновано засоби мінімізації деструктивного впливу виявлених інституційних дисфункцій на розвиток сільських територій України. Описано інструменти, спроможні забезпечити підвищення ефективності використання їх соціально-економічного потенціалу. Окреслено пріоритетні напрями викорінення виявлених інституційних дисфункцій на основі розвитку інститутів інноваційної інфраструктури аграрного ринку, місцевого самоврядування на сільських територіях, сільського підприємництва та освіти.

Ключові слова: інституційні дисфункції, сільські території, соціально-економічний потенціал, ефективність

Поглиблення європейської інтеграції України в умовах дії Угоди про Асоціацію з ЄС ставить на порядок денний необхідність пошуку нових шляхів підвищення ефективності функціонування ключових секторів вітчизняної економіки. Насамперед це стосується сфери аграрного виробництва, що в сучасних країнах Європи досліджується в нерозривному зв'язку з розвитком сільських територій.

В українських реаліях цей взаємозв'язок далеко не такий очевидний. Щобільше, значна частина програмних документів, присвячених розвитку сільського господарства як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях, розробляється в руслі політики, традиційної для командно-адміністративної економіки. Тобто аграрна сфера не розглядається як самостійний об'єкт управління в рамках певної сільської території, а включається до агропромислового комплексу (АПК), що, крім сільського господарства, охоплює також виготовлення засобів виробництва для села, переробну галузь і сільськогосподарську інфраструктуру.

© В. В. Борщевський, 2014.

В умовах командної економіки виокремлення АПК як об'єкта державного управління мало свою логіку. Адже відсутність ринкових механізмів координації міжгалузевих взаємодій між сільгоспвиробниками та промисловими підприємствами актуалізувала необхідність пошуку альтернативних шляхів налагодження вертикальної інтеграції між аграрним сектором і суміжними із ним галузями промисловості. Відтак формування АПК як єдиного об'єкта директивного планування та адміністративного управління, видавалося найбільш дієвим важелем для забезпечення колгоспів і радгоспів сільськогосподарською технікою з одночасною оптимізацією обсягів поставок аграрної продукції переробним підприємствам.

Проте внаслідок руйнації механізмів командно-адміністративної економіки, зникнення колгоспів і радгоспів, відмови від директивного планування міжгалузевих поставок агропромислового комплексу як економічний феномен фактично припинив своє існування, залишаючись не більше ніж своєрідним «інституційним фетишем» (віртуальним інститутом, назва якого за звичкою продовжує використовуватися в обігу).

Наприклад, на офіційному сайті Міністерства аграрної політики та продовольства України до цього часу такі програмні документи, як Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 р., Концепція розвитку сільських територій України, Ініціатива «Рідне село», орієнтована на розвиток господарств населення та сільськогосподарської кооперації, містяться в розділі «Програми розвитку АПК» [16].

Назви профільних департаментів обласних державних адміністрацій також відображають живучість стереотипів радянської доби. Адже іменуючись департаментами агропромислового розвитку (похідне від АПК), вони невірно підтверджують догми адміністративно-планової економіки. Щобільше, на регіональному рівні здійснюються спроби розробки стратегій і програм розвитку АПК, попри те, що ані ресурсів, ані повноважень для їх реалізації в місцевій владі вже давно немає (як і самого АПК).

Водночас проблематика сільських територій, що, за логікою, має перебувати у фокусі уваги регіональних органів влади, відповідальних за розвиток аграрного сектора (особливо з огляду на пріоритети європейської інтеграції України), фактично відсувається на другий план, вже звично підпорядковуючись інтересам сільськогосподарського виробництва. В умовах же виконання Угоди про Асоціацію з ЄС такий підхід цілком можна вважати не лише відвертим рудиментом радянської доби, але і шкідливою інституційною практикою (інституційною дисфункцією).

На жаль, ця дисфункція є далеко не поодиноким. Наявність цілої низки інших інституційних дисфункцій описано в роботах українських і закордонних учених. Це дає всі підстави стверджувати, що сучасне інституційне середовище розвитку сільських територій України значною мірою не відповідає вимогам європейської інтеграції нашої держави.

Вказана невідповідність, зокрема, відзначається у численних наукових розвідках і публікаціях вітчизняних авторів. Так, окреслена проблематика досліджувалась у працях таких українських учених, як М. Барановський, О. Бородіна, Ю. Губені, О. Непочатенко, О. Павлов, Х. Притула, І. Прокопа, В. Юрчишин та інші. У тому числі інституційним аспектам функціонування сільської економіки присвячені публікації М. Ільїної, О. Кривавої, М. Маліка, Р. Корінця, М. Костриці, А. Руснака, О. Славкової, О. Шпикуляка тощо.

Водночас виявленню характеру та сили впливу інституційних дисфункцій на розвиток сільської економіки загалом і на ефективність використання соціально-економічного потенціалу розвитку сільських територій у сучасних умовах не подається належної уваги.

Метою цієї статті є окреслення основних інституційних дисфункцій, що впливають на формування та використання соціально-економічного потенціалу розвитку сільських територій, виявлення наявних взаємозв'язків між ними, а також пошук ефективних механізмів їх нейтралізації.

У сучасних економічних дослідженнях проблематика інституційних дисфункцій займає доволі вагоме місце. Так, ще наприкінці 90-х рр. минулого століття російським економістом В. Полтеровичем був описаний феномен «інституційних пасток», під якими автор розумів «неефективні, але стійкі інститути чи норми поведінки» [11, с. 4], що дозволяють їх учасникам мінімізувати власні трансакційні витрати, одночасно спричиняючи зростання трансакційних витрат в економіці загалом. При цьому автор наголошував, що «укорінена неефективна норма не зникає після того, як зникають першопричини, що її породили» [12]. Найяскравішими прикладами «інституційних пасток» в економіці було визнано: корупцію, бартер, неплатежі, ухилення від сплати податків, самореалізовані песимістичні очікування [10].

Формування «інституційних пасток», як правило, відбувається через наявність у соціально-економічному просторі країни певних інституційних прогалин, що ведуть до збільшення трансакційних витрат у процесі функціонування економіки. У науковій літературі ці прогалини ідентифікують як «інституційний вакуум», «інституційні розриви» чи «інституційні ями».

Так, Н. Манохіна, відзначає: «Іманентною ознакою сучасного інституційного середовища є наявність у ній інституційного вакууму – відсутність у певних просторово-часових координатах тих гравців і тих необхідних «правил гри», які забезпечують поступальний розвиток суспільної системи» [8, с. 142].

Д. Петросян акцентує увагу на «інституційних розривах» як нормативно-звичаєвих прогалинах між: суміжними інститутами, правилами гри та правилами контролю або між інституційними рівнями, а їх наявність означає недостатню забезпеченість зв'язків між суміжними правилами, а також некомплементарність нових і наявних інститутів. На його думку, якщо «інституційні розриви» надто великі або існують тривалий період часу, то можуть виникати різного роду не завершені та проміжні інституційні стани з відверто негативними наслідками [9].

У працях А. Гриценка дається визначення поняття «інституційних ям», що ідентифікуються автором як частина інституційного простору, у якому одночасно існує необхідність інституційних змін і відсутні інституційні механізми таких змін [5, с. 35]. Водночас А. Ткач вказує на існування «інституційних ям» як на результат «випадання» інтересів окремої суспільної групи з поля зору держави чи бізнесу [14].

Соціально-економічні системи, що функціонують в умовах ринкової самоорганізації, стикаючись з «інституційним вакуумом», «інституційним розривом» чи «інституційною ямою», починають пристосовуватись до них, самочинно знаходячи варіанти усунення наявних дисфункцій. У цьому разі мінімізація трансакційних витрат відбувається за рахунок формування квазіефективних утворень, насамперед – «інституційних пасток».

Аналогічним є механізм формування «інституційних мутацій», зумовлених деструктивним впливом так званих «анти-інститутів» (або «ортогональних інститутів»). Феномен «анти-інститутів» ґрунтовно досліджений у працях М. Сухарева, який, зокрема, констатує: «В економіці, в кожній інституційній матриці виникають як конгеніальні (відповідні за духом) до сенсу матриці прийоми гри, так і ортогональні (перпендикулярні) до неї... Чим більш «сором'язливі» формальні інститути, тим більшою мірою суспільство відповідає породженням різноманітних прийомів, типів економічної поведінки, що є ортогональними до цих інститутів. Цікаво відзначити, що ортогональні прийоми гри не обов'язково суперечать формальним інститутам. Навпаки, часто використовувані прийоми вкладаються в рамки закону, але суперечать його суті... Особливо бурхливо створення прийомів гри йде при інституційній революції, коли масово впроваджуються формальні інститути, не конгруентні до звичних для певного суспільства правил і стереотипів поведінки» [13, с. 66].

Ця теза підтверджується висновками Т. Заславської, зробленими нею за результатами проведених досліджень щодо інституційних трансформацій у російському суспільстві: «Нові закони, укази, постанови нерідко суперечать раніше прийнятим і не відмінним нормам, у тому числі конституційного рівня... Одночасна дія різних норм з одних і тих самих питань дозволяє чиновникам і суддям вибирати ту норму, яку вигідніше застосовувати у кожному окремому випадку. Це породжує корупцію і веде до безкарного порушення принципу правової держави: «Єдиний закон для всіх» [6, с. 129].

Руйнівний вплив «ортогональних інститутів», на прикладі сучасної Росії, описувався також Ю. Левадою: «Зверху донизу йде імітація: імітація сили, боротьби зі злочинністю, боротьби з корупцією і так далі. Нове таки виникає, але нові інститути в зародковому стані і постійно змагаються зі старими. Є вже, наприклад, суд присяжних, і можна судитися з владою і навіть вигравати суди, а поруч відбуваються розправи без суду...» [7].

Таким чином, зіткнення конгруентних та ортогональних інститутів призводить до виникнення вже згаданих інституційних дисфункцій, котрі прийнято називати «інституційними мутаціями». Вони описані у працях Є. Балацького [2], С. Толкачова [15], А. Вернікова [3] та інших авторів, які досліджували їх у тісному взаємозв'язку з «інституційною мімікрією». Зокрема, «мутація інститутів» пояснюється Є. Балацьким як «їх радикальна еволюція, що призводить до модифікації не лише окремих структурних елементів інституту-реципієнта, але й до видозміни його вихідних цільових установок, спричиняючи певне викривлення вихідного інституту, тобто самозбереження інституту відбувається не тільки за рахунок зміни його форми, а й завдяки частковій зміні його суті та змісту» [2]. «Інституційна мімікрія» при цьому розглядається як окремий випадок «мутації інститутів», під якою розуміється така зміна суті інституту, що забезпечується при мінімальній зміні його зовнішньої форми. При «інституційній мімікрії» інститут може фактично повністю змінювати колишні цільові установки при їх формальному збереженні. Таким чином, зовні він залишається колишнім інститутом, у той час як насправді це вже зовсім інший інститут, тобто зв'язок, включаючи спадковість, з колишнім інститутом залишається чисто зовнішнім. Як правило, «інститути-мутанти» й інститути з розвиненим механізмом «інституційної мімікрії» є неефективними і є різновидом «інституційних пасток» [2].

«Мутація» та «мімікрія» економічних інститутів розвиваються насамперед на ґрунті «інституційної аномії», визначеної Т. Заславською як «слабкість, неповнота, нестійкість, розпливчатість, суперечливість норм, що підтримуються авторитетом держави та суспільства, зниження їх реальної значимості»¹. Результатом «інституційної аномії», на думку автора, є те, що соціальні практики починають істотно розходитися з діючими правовими нормами» [6, с. 117].

При цьому «інституційні аномії» за своїм походженням можуть мати як інволюційний, так і еволюційний характер. У першому разі відбувається «розмивання» інституту внаслідок його природної деградації, зумовленої об'єктивними чинниками, зокрема переходом соціально-економічної системи з нижчого щабля розвитку на вищий (наприклад, «аномія» інститутів адміністративно-командної економіки в умовах ринкових трансформацій). Другий (еволюційний) тип «аномії» притаманний інститутам, що перебувають на стадії свого зародження та формування при проходженні соціально-економічною системою відповідних етапів власної еволюції. У цьому разі мова йде не про «розпливчатість» і «виснаженість» як ключові риси «інституційної аномії», а про тимчасову «слабкість», «нестійкість» і «неповноту» відповідних інститутів (наприклад, так відбувається з інститутами громадянського суспільства, місцевого самоврядування та конкурентної економіки в умовах адаптації посттоталітарних економік до вимог і стандартів ЄС).

Таким чином, основними «пусковими механізмами» інституційних дисфункцій в економіці можна вважати «інституційні розриви», «інституційні ями» чи наявність «інституційного вакууму», які є наслідками прогалин в регуляторній політиці держави та в її інституційному забезпеченні, як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях. Крім того, джерелом інституційних дисфункцій можуть бути «ортогональні інститути», породжені некритичним перенесенням на вітчизняний ґрунт деяких інститутів, що ефективно функціонують в інституційних матрицях інших країн світу, але не є конгруентними внутрішній інституційній матриці України (деструктивна дія «ортогональних інститутів» призводить насамперед до поширення таких інституційних дисфункцій, як «аномія», «мутації» та «мімікрія»).

Деструктивний вплив перелічених інституційних дисфункцій у вітчизняній економіці достатньо яскраво можна простежити на прикладі сільських територій. Зокрема, вони знаходять своє відображення у зниженні рівня ефективності використання соціально-економічного потенціалу розвитку цих територій, у тому числі: падінні продуктивності праці, погіршенні якості людського та соціального капіталу села, виснаженні земельних ресурсів тощо.

Особливо руйнівним у цьому контексті слід визнати вплив «інституційних пасток». Насамперед таких, як корупція, різні форми ілєгалізації господарського життя на сільських територіях і самореалізовані песимістичні очікування селян. Кожна з цих «інституційних пасток» спирається на розгалужену мережу засобів укорінення та самовідтворення, що ґрунтується

¹ Аномія (франц. *anomie* – відсутність закону, організації) – філософсько-соціологічне поняття, що використовується для означення стану суспільства, при якому відсутність або нестійкість регулюючих відносин між індивідами і суспільством, імперативів і правил призводить до того, що більшість населення опиняється «поза» суспільством, вступаючи в конфронтацію з ним.

на п'яти основних ефектах, описаних В. Полтеровичем: координації, навчання, сполучення, культурної інерції та лобювання [11, с. 12].

Наприклад, корупція, що в сільській місцевості починається з наявності «інституційного вакууму», «інституційних розривів» та «інституційних ям», поступово почала замінювати собою ті інституційні прогалини, що зумовлювали зростання трансакційних витрат економічних агентів. Відповідний механізм формування «корупційної пастки» в сільській економіці можна описати таким чином:

- 1) передача сільським територіальним громадам права власності на частину земельних та інших природних ресурсів, що не супроводжувалося формуванням відповідних механізмів контролю за діяльністю місцевих органів влади та орендарів («інституційна яма»); відсутність у сільській місцевості громадських організацій, спроможних забезпечувати відповідний контроль («інституційний вакуум»), втрата традицій і культури здійснення цього контролю селянами, зумовлена тривалим періодом панування колгоспно-радгоспної системи («інституційний розрив»);
- 2) безконтрольність породила зловживання владою місцевими чиновниками і всездозволеність представників олігархічного бізнесу, що вилилось у вкорінення корупційних схем продажу (передачу у власність) земельних ділянок, надання дозволів на забудову та інших дозвільних документів, поширення корупційних схем на всі сфери сільської економіки (ефект «координації»);
- 3) поступове засвоєння і сприйняття як «норми» відповідних правил «корупційної поведінки» переважною частиною сільських мешканців, зокрема депутатами сільських рад і працівниками їх виконкомів, підприємцями, які ведуть бізнес на сільських територіях, сільської інтелігенції (ефект «навчання»);
- 4) інтеграція в систему правил «корупційної поведінки» соціальних і гуманітарних інститутів сільської економіки: дошкільної та шкільної освіти, охорони здоров'я, культурно-побутового обслуговування населення (ефект «сполучення»);
- 5) усвідомлення переважною частиною сільських мешканців взаємної вигоди від засвоєних правил «корупційної поведінки» (працівники сільрад компенсують низький півень власної оплати праці, підприємці – економлять час і гроші, сільські освітяни і медики – підвищують рівень своїх доходів, пересічні селяни – вірять у те, що «за хабар» отримують кращі адміністративні, освітні чи медичні послуги), усвідомлення корисності цих правил новими поколіннями сільських мешканців (ефект «культурної інерції»);
- 6) формування та поширення на сільських територіях низки згуртованих соціальних груп, спроможних виступати як «лобі» (нормативно-правового, політичного, підприємницького, суспільно-психологічного тощо), орієнтованого на непорушність «правил гри», що підтримують «корупційну пастку» (ефект «лобіювання»).

Дуже близьким за змістом є механізм формування пастки «іллегалізації» сільської економіки. Етапи її вкорінення на сільських територіях можна представити за допомогою такого алгоритму:

- 1) руйнація колгоспів і радгоспів за цілковитою відсутністю на сільських територіях ефективних підприємницьких структур ринкового типу

(«інституційний вакуум»), що ускладнювалося втраченими традиціями ринкової кооперації на селі («інституційний розрив») та збереженням рудиментів радянської доби у вигляді сутнісно неспроможних сільських рад («інституційна яма»);

- 2) деградація соціальної та ринкової інфраструктури села (формування нової «інституційної ями»), втрата робочих місць, посилення бідності та проявів девіантної поведінки селян (поглиблення «інституційних розривів»), посилення трудової міграції в міста і за кордон, втрата сільськими територіями частини якісного людського капіталу (поширення «інституційного вакууму»);
- 3) виникнення тіншових схем купівлі-продажу земельних і майнових паїв, іллегальної експлуатації природних ресурсів села, прихованої трудової еміграції селян, поширення «човникової торгівлі» у прикордонних сільських територіях, що стало наслідком тотального збідніння сільських мешканців; накопичення агрокорпораціями «неформальних» земельних банків (зародження «інституційної пастки» «іллегалізації» з використанням ефекту «координації» між збіднілими сільськими мешканцями, з одного боку, та зацікавленими агролатифундистами і корумпованими чиновниками, з іншого);
- 4) засвоєння норм іллегальної поведінки широкими верствами сільського населення: сільськими підприємцями, представниками органів місцевого самоврядування сільських територіальних громад, працівниками соціальної сфери села (ефект «навчання»);
- 5) поширення іллегалізації на більшість сфер сільської економіки: ухилення від сплати податків, тіндова зайнятість, контрабанда, зарплата «у конвертах», іллегальний обіг земель тощо (ефект «сполучення»);
- 6) усвідомлення більшістю сільських мешканців особистих переваг від іллегалізації, успадкування стереотипів іллегальної поведінки (ефект «культурної інерції»);
- 7) поширення в сільському соціумі настроїв щодо «об'єктивної необхідності» іллегальних операцій, намагання обґрунтувати закономірність цього явища, пояснення іллегальних операцій як адекватної реакції селян на неадекватну аграрну політику держави тощо (ефект «лобіювання»).

Разом із цим на ґрунті описаних «інституційних пасток» («корупції» та «іллегалізації»), включаючи дію формуючих їх «інституційного вакууму», «інституційних розривів» і «інституційних ям», на сільських територіях утворилась нова «інституційна пастка», яку можна ідентифікувати як «пастку самореалізовуваних песимістичних очікувань». Вона разом з уже згаданими інституційними дисфункціями стимулювала посилення трудової міграції селян у міста та за кордон, зниження якості соціального капіталу села, виснаження його людського, ресурсного та фінансового потенціалу.

Системотворчі ефекти цієї пастки можна описати таким чином: деморалізація переважної частини сільських мешканців, зумовлена корупцією, іллегалізацією, низьким рівнем життя, втратою перспектив особистого та соціального розвитку (ефект «координації») – засвоєння дітьми поведінкових зразків соціального песимізму батьків, стереотипів їх девіантної та аморальної поведінки (ефект «навчання») – поширення соціального песимізму на всі аспекти життєдіяльності сільських мешканців, за принципом: «соціальна активність лише породжує проблеми» (ефект «сполучення») – формування традиції «соціального песимізму»

на селі як своєрідної «культурної норми», що «виштовхує» за межі сільських територій або «викидає» на соціальний маргінес усіх носіїв альтернативних культур: індивідуалізму, вільного підприємництва, громадянського суспільства тощо (ефект «культурної інерції») – тверде небажання змінювати «соціальну апатію» на інші форми суспільно-економічної поведінки, войовниче неприйняття соціально-поведінкових альтернатив (ефект «лобіювання»).

Усі описані «інституційні пастки» на сільських територіях України самопідтримуються та самовідтворюються, у тому числі і завдяки супутній дії «інституційних мутацій», спричинених низкою «ортогональних інститутів» («анти-інститутів»). До останніх слід насамперед віднести: інститут власності, сформований на основі розподільчого паювання; інститут підприємництва, представлений переважно агрохолдингами та іншими монополістичними структурами; інститут місцевого самоврядування, незабезпечений необхідними бюджетними ресурсами та адміністративними повноваженнями.

Під впливом деструктивної дії названих «анти-інститутів» відбулась «мутація» таких інститутів сільської економіки та соціальної сфери села, як: фермерство, агропромислова інтеграція, підготовка кадрів для аграрного сектора, дошкільна та шкільна освіта, охорона здоров'я. Особливо небезпечним є «мутація» інституту сільської сім'ї, що ускладнюється поглибленням бідності селян, поширенням їх неконтрольованої трудової міграції в міста і за кордон, ілєгалізацією сільської економіки.

Окремі ж інститути, що діють на сільських територіях, були вражені «мімікрією». Насамперед це стосується інститутів кооперації, агроконсалтингу та дорадництва, культурно-побутового обслуговування селян. Тобто, формально відповідаючи своїй назві, вони, як правило, сутнісно спрямовані на виконання зовсім інших цільових установок (кооперація – на освоєння коштів державних і регіональних цільових програм; агроконсалтинг і дорадництво – на отримання фінансування міжнародними донорськими організаціями; культурно-побутова сфера – на забезпечення зайнятості частини сільського соціуму).

Негативний вплив окреслених інституційних дисфункцій спричиняє укорінення на сільських територіях цілої низки деструктивних явищ, що зумовлюють зниження ефективності використання їх соціально-економічного потенціалу, зокрема:

- деградацію людського капіталу, зумовлену зниженням рівня життя сільських мешканців, посиленням їх трудової міграції, погіршенням екологічного стану сільських територій;
- падіння продуктивності праці в аграрному секторі економіки, недостатній рівень рентабельності виробництва більшості сільськогосподарських культур, збитковість тваринництва;
- утвердження моноспеціалізації сільської економіки, блокування можливостей її диверсифікованого розвитку на основі активізації підприємництва та поширення несільськогосподарських видів економічної діяльності на селі;
- зниження рівня товарності аграрного виробництва, падіння інноваційної активності сільгоспвиробників, погіршення інвестиційної привабливості сільських територій.

Таким чином, подолання інституційних дисфункцій є одним з основних пріоритетів підвищення ефективності використання соціально-економічного потенціалу розвитку сільських територій. Виходячи з результатів наукових досліджень, присвячених цій проблематиці, рівень успішності при подоланні відповідних інституційних дисфункцій залежить від адекватності застосовуваних для цього інструментів і засобів економічної політики.

Одним з таких засобів можна вважати створення конкуруючих інститутів, більш привабливих для економічних агентів ніж «інституційні пастки» з погляду довгострокової перспективи їх розвитку, оскільки ці інститути спроможні формувати для кожного такого агента позитивний кумулятивний ефект на основі його ділової репутації [11, с. 23].

Ю. Алексеева пропонує долати «інституційні пастки» шляхом створення конкуруючих інститутів, що б підтримувалися засобами соціальної політики і забезпечували компенсацію втрат тим групам населення, добробут яких знижується через існування відповідних «інституційних пасток» [1].

Крім того, «інституційні пастки» можна долати шляхом свідомого введення у «пастку» таких ланок (норм і процедур), що б підвищували трансакційні витрати учасників «пастки» до рівня, що існує поза її межами або і вищого. У цьому разі збереження «пастки» втрачатиме сенс для її учасників.

Наприклад, на сільських територіях України інститутами, що можуть створити конкуренцію «інституційним пасткам», насамперед «пастці корупції» та «пастці ілlegalізації», сприяючи нівелюванню переважної частини ефектів, завдяки яким ці «пастки» самопідтримуються, можуть стати аграрні кластери та агро-індустріальні парки. Це відбудеться в разі отримання їх учасниками змоги знижувати власні трансакційні витрати до рівня не меншого, ніж у межах згаданих «інституційних пасток», одночасно створюючи для їх учасників значно кращі репутаційні умови з погляду довгострокової перспективи, особливо в контексті наближення України до ЄС.

Руйнування «інституційної пастки» «самореалізовуваних песимістичних очікувань селян» може відбуватися шляхом активізації соціальної політики держави у сільській місцевості. Така політика має одночасно виступати і як конкуруючий до цієї «пастки» інститут, і як його саморуйнуюча ланка. У першому разі основними засобами соціальної політики мають стати програми перекваліфікації сільських мешканців і їх адаптації до нових умов життєдіяльності, зокрема шляхом навчання основам підприємницької діяльності та маркетингу, сприяння трудовим мігрантам у реалізації інвестиційних проєктів на сільських територіях, здійснення комп'ютеризації сільських шкіл, забезпечення можливості талановитим сільським дітям навчатися за кордоном тощо. Як саморуйнуюча ланка «інституційної пастки» «самореалізовуваних песимістичних очікувань селян» можуть використовуватись такі інструменти соціальної та економічної політики, як запровадження дієвого інституту громадських робіт для сільських мешканців, компенсація підприємцям, які інвестують у розвиток соціальної інфраструктури села, частини вкладених ними коштів, погашення відсотків на кредит для започаткування селянами власної справи тощо.

Крім того, частковому нівелюванню «інституційних пасток», що деструктивно впливають на ефективність використання соціально-економічного потенціалу сільських територій, а також запобіганню

«мутації» та «мімікрії» інститутів сільської економіки сприятиме ліквідація низки «інституційних розривів» і «інституційних ям», а також «анти-інститутів», що свого часу призвели до виникнення згаданих інституційних дисфункцій.

Першочерговим у цьому зв'язку є запровадження реального механізму децентралізації влади та формування повноцінного інституту місцевого самоврядування на селі. Це дозволить нівелювати пастку «самореалізовуваних песимістичних очікувань селян» завдяки створенню на місцевому рівні дієвих важелів активізації інвестиційної діяльності та підприємництва на сільських територіях, розвитку їх соціальної інфраструктури, підвищенню якості надання медичних і освітніх послуг на селі.

Надзвичайно важливого значення сьогодні також набуває впровадження інститутів, орієнтованих на забезпечення сільським мешканцям прямого контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування, зокрема через сільські територіальні громади. Такий контроль дасть змогу ослабити «корупційну пастку» та викоринити низку джерел, що живлять «пастку іллегалізації». Разом із цим виникне змога усунути найшкідливіші «мутації» в інститутах сільської сім'ї, освіти, медицини тощо.

Таким чином, одним з основних пріоритетів підвищення ефективності використання соціально-економічного потенціалу розвитку сільських територій України, зокрема з огляду на перспективу реалізації Угоди про Асоціацію з ЄС, є подолання наявних у сільській економіці інституційних дисфункцій шляхом здійснення бюджетної та адміністративної децентралізації (орієнтованої на ослаблення «пастки корупції» та «пастки іллегалізації», подолання «мутації» інституту місцевого самоврядування сільських територіальних громад), підвищення дієвості соціальної політики на сільських територіях (усунення ґрунту для існування пастки «самореалізовуваних песимістичних очікувань селян», ослаблення «мутації» інститутів сільської сім'ї, освіти та медицини), реалізації низки навчально-освітніх та інноваційно-інвестиційних програм у сільській місцевості (нівелювання «пастки іллегалізації» та «пастки самореалізовуваних песимістичних очікувань селян», запобігання «мутації» інституту сільської освіти, подолання «мімікрії» інститутів агроконсалтингу, дорадництва та сільськогосподарської кооперації).

Глибші дослідження, пов'язані з пошуком шляхів нівелювання негативного впливу інституційних дисфункцій на ефективність використання соціально-економічного потенціалу розвитку сільських територій України, можуть концентруватись у площині формування механізмів подолання «інституційної мімікрії» таких інститутів, як сільськогосподарська кооперація, агроконсалтинг і дорадництво, культурно-побутове обслуговування селян, а також спрямовуватись на виявлення резервів для нарощування вказаного потенціалу в умовах поглиблення європейської інтеграції нашої держави.

Список використаних джерел

1. Алексеева Ю. С. Институциональные ловушки / Ю. С. Алексеева [Электронный ресурс] // Научный прогресс на рубеже тысячелетий-2010 : материалы междунар. науч.-практ. конференции. – Прага : Publishing house “Education and Science” s.r.o., 2010. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/14_NPRT_2010/Economics/66934.doc.htm

2. Балацкий Е. В. Мутация и мимикрия экономических институтов [Электронный ресурс] / Е. В. Балацкий // Капитал страны : Интернет-издание. – 2010. – 29 марта. – Режим доступа : <http://www.kapital-rus.ru/index.php/articles/article/176728>
3. Верников А. Импорт в Россию институтов корпоративного управления и их мутация [Электронный ресурс] / А. Верников // Munich Personal RePEc Archive (MPRA). – 2009. – Режим доступа : <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/15379/>
4. Голян В. Институциональные разрывы земельной реформы в Украине / В. Голян // Економіст. – 2012. – №3(304). – С. 7-11.
5. Гриценко А. А. Институциональная архитектура: предмет, основные законы, методология / А. А. Гриценко // Научные труды Донецкого национального технического университета. Серия: экономическая. – 2006. – Вып. 103-1. – С. 31-37.
6. Заславская Т. И. Современное российское общество: Социальный механизм трансформации / Т. И. Заславская. – М. : Дело, 2004. – 400 с.
7. Левада Ю. Иллюзия устойчивости [Электронный ресурс] / Ю. Левада // Первое сентября. – 2003. – 25 янв. – Режим доступа : <http://ps.1september.ru/article.php?ID=200300622>
8. Манохина Н. В. Феномен институционального вакуума: сущность, причины возникновения и диагностика / Н. В. Манохина // Психология и экономика. – 2008. – Т. 1. – № 1-2. – С. 140-145.
9. Петросян Д. С. Институциональные патологии национальной экономики [Электронный ресурс] / Д. С. Петросян // Аудит и финансовый анализ. – 2007. – №2. – С. 372-391. – Режим доступа : www.auditfin.com/fin/2007/2/Petrosian/Petrosian%20.pdf
10. Полтерович В. М. Институциональная динамика и теория реформ / В. М. Полтерович // Эволюционная экономика и «мэйнстрим» : сб. докладов участников междунар. симпозиума (г. ущино, 29 мая-1 июня 1998 г.). – М. : Наука, 2000. – С. 31-54.
11. Полтерович В. М. Институциональные ловушки и экономические реформы / В.М. Полтерович // Экономика и математические методы. – 1999. – Т. 35. – Вып. 2. – С. 1-37.
12. Полтерович В. М. Институциональные ловушки – результат неверной стратегии реформ [Электронный ресурс] / В. М. Полтерович // Вопросы экономики. – 2009. – №6. – С. 4-22. – Режим доступа : http://mathecon.cemi.rssi.ru/vm_polterovich/files/2-Polterovich.pdf
13. Сухарев М. В. Социальные антиинституты / М. В. Сухарев // Экономическая социология. – 2004. – Т. 5. – № 5. – С. 63-73.
14. Ткач А. Институциональная парадигма третьего сектора [Электронный ресурс] / А. Ткач // Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. – 2009. – Zeszyt 14. – С. 144-153. – Режим доступа : www.ur.edu.pl/pliki/Zeszyt14/11.pdf
15. Толкачев С. Л. Институциональная мимикрия инновационного развития ОПК в современной России [Электронный ресурс] / С. Л. Толкачев // Сайт инициативной группы по проведению референдума «За ответственную власть». – 2011. – Режим доступа : http://igpr.ru/library/tolkachev_sl_institucionalnaja_mimikrija_innovacionnogo_razvitiya_opk_v_sovremennoj_rossii
16. Програми розвитку АПК [Электронный ресурс] / Міністерство аграрної політики та продовольства України. – Режим доступа : <http://minagro.gov.ua/apk>

References

1. Alekseeva, Y. S. (2010). Institutsional'nyye lovushki [Institutional Traps]. In *Nauchnyy progress na rubezhe tysyacheletiy-2010 [Scientific Progress on the Turn of the Millennium-2010]*. Proceedings of the International Conference, 2010, December 6-7. Prague: Publishing house "Education and Science" s.r.o. Retrieved from http://www.rusnauka.com/14_NPRT_2010/Economics/66934.doc.htm [in Russian].
2. Balatsky, E. V. (2010, March 29). Mutatsiya i mimikriya ekonomicheskikh institutov [Mutation and mimicry of the economic institutions]. *Kapital strany – Capital of the country*. Retrieved from <http://www.kapital-rus.ru/index.php/articles/article/176728> [in Russian].
3. Vernikov, A. (2009, May 25). Import v Rossiyu institutov korporativnogo upravleniya i ikh mutatsiya [Import in Russia of corporate management institutions and their mutation]. *Munich Personal RePEc Archive (MPRA)*. Retrieved from <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/15379/> [in Russian].
4. Golyan, V. (2012). Institutsional'nyye razryvy zemel'noy reformy v Ukraine [Institutional gaps of land reform in Ukraine]. *Ekonomist – Economist*, 304(3), 7-11 [in Russian].

5. Gritsenko, A. A. (2012). *Institutsional'naya arkhitektonika: predmet, osnovnyye zakony, metodologiya* [Institutional architectonics: the subject, the basic laws, the methodology]. In *Nauchnyye trudy Donetskogo natsional'nogo tekhnicheskogo universiteta. Seriya: ekonomicheskaya* [Scientific papers of Donetsk National Technical University. Series: Economic]: Vol. 103-1 (pp. 31-37). Donetsk. [in Ukrainian].
6. Zaslavskaya, T. I. (2004). *Sovremennoye rossiyskoye obshchestvo: Sotsial'nyy mekhanizm transformatsii* [Modern Russian Society: Social Transformation Mechanism]. Moscow: Delo. [in Russian].
7. Levada, Y. U. (2003, January 25). *Illyuziya ustoychivosti* [Illusion of stability]. *Pervoye sentyabrya – September First*. Retrieved from <http://ps.1september.ru/article.php?ID=200300622> [in Russian].
8. Manohina, N. V. (2008). *Fenomen institutsional'nogo vakuuma: sushchnost', prichiny vozniknoveniya i diagnostika* [Institutional vacuum phenomenon: the nature, causes and diagnosis] *Psikhologiya i ekonomika – Psychology and Economics*, 1(1-2), 140-145. [in Russian].
9. Petrosyan, D. S. (2007). *Institutsional'nyye patologii natsional'noy ekonomiki* [Institutional pathologies of the national economy]. *Audit i finansovyy analiz – Audit and Financial Analysis*, 2, 372-391. Retrieved from www.auditfin.com/fin/2007/2/Petrosian/Petrosian%20.pdf [in Russian].
10. Polterovich, V. M. (2000). *Institutsional'naya dinamika i teoriya reform* [Institutional dynamics and the theory of reform]. In *Evolutsionnaya ekonomika i «meynstrim»* [Evolutionary economics and the «mainstream»]. Proceedings of the International Symposium, 1998, 29 May-1 June. Moscow: Science, 31-54. [in Russian].
11. Polterovich, V. M. (2000). *Institutsional'nyye lovushki i ekonomicheskiye reformy* [Institutional traps and economic reforms]. *Ekonomika i matematicheskiye metody – Economics and Mathematical Methods*, 35(2), 1-37. [in Russian].
12. Polterovich, V. M. (2009). *Institutsional'nyye lovushki – rezul'tat nevernoy strategii reform* [Institutional traps - the result of the wrong policies of reform]. *Voprosy ekonomiki – Problems of Economics*, 6, 4-22. Retrieved from http://mathecon.cemi.rssi.ru/vm_polterovich/files/2-Polterovich.pdf [in Russian].
13. Sukharev, M. V. (2004). *Sotsial'nyye antiinstituty* [Social antiinstituty]. *Ekonomicheskaya sotsiologiya – Economic Sociology*, 5(5), 63-73. [in Russian].
14. Tkach, A. (2009). *Institutsional'naya paradigma tret'yego sektora* [Institutional paradigm of the third sector]. In *Nierownosci społeczne a wzrost gospodarczy* [Social Irregularities and Economic Development]: Vol. 14 (pp. 144-153). Rzeszow: University of Rzeszow. Retrieved from www.ur.edu.pl/pliki/Zeszyt14/11.pdf [in Russian].
15. Tolkachov, S. L. (2011). *Institutsional'naya mimikriya innovatsionnogo razvitiya OPK v sovremennoy Rossii* [Institutional mimicry of innovative development of defense industry in contemporary Russia]. *Sayt initsiativnoy grupy po provedeniyu referendumu «Za otvetstvennuyu vlast. – Website of the initiative group on referendum «For Responsible Government»*. Retrieved from http://igpr.ru/library/tolkachev_sl_institucionalnaja_mimikriya_innovacionnogorazvitiya_opk_v_sovremennoj_rossii [in Russian].
16. Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine (2014). *Prohramy rozvytku ahropromyslovoho kompleksu* [Programs of development of agricultural complex]. Retrieved from <http://minagro.gov.ua/apk> [in Ukrainian].

Borshchevskyy V. V. Influence of institutional dysfunctions on the efficiency of use of socio-economic potential of the rural areas development.

The basic institutional dysfunctions in the context of their influence on the efficiency of social and economic potential of development of the rural areas of Ukraine are investigated. The theoretical and methodological principles of forming and deep-rooting the main institutional dysfunctions are analyzed. The special attention is paid to the «institutional traps» (steady inefficient institutions which reduce transactional costs of their participants, but increase these costs for the economy in general), «institutional mutations» and «mimicry of institutions» (partial or complete change of the internal target orientation of the institute while maintaining its «outer shell»), «anomie of the institutions» (weakening and incompleteness of the institution, decrease of the real importance of the rules that it support).

It was found the obvious dependence of the described institutional dysfunctions on the presence in the economic space of the country such institutional gaps as: «institutional vacuum» (lack of institutions and norms required for the proper regulation of the economy), «institutional ruptures» (regulatory disparities between adjacent institutions or institutional levels), «institutional pits» (the part of the institutional space in

which there is a simultaneous need of institutional changes but there are no institutional mechanisms of such changes), «anti-institutions» (norms that does not comply with the spirit of particular institutional environment and rules of economic behavior).

The examples of the destructive influence of the institutional dysfunctions on the efficiency of using the potential of social and economic development of rural areas of Ukraine are proposed. In particular, the attention focuses on the significant decrease of labor productivity and falling of profitability of agricultural production under the influence of the «institutional traps», «institutional mutations», «institutional anomie» and «mimicry of institutions».

The reasons for the emergence of the major institutional dysfunction in the rural economy are identified. In particular, the genesis of formatting of the institutional «corruption trap», «illegalization trap» and «trap of self-implementing pessimistic expectations» under the influence of the «institutional vacuum», «institutional ruptures», «institutional pits» and «anti-institutions» that cause the lack of control of the local government, destroy the sound competition in the rural economy, decrease the quality of human and social capital of the village, demoralization of the rural society is traced.

Means of minimizing the destructive impact of the institutional dysfunctions on the efficiency of using the potential of social and economic development of rural areas of Ukraine are proposed. This primarily refers to blocking the reasons that lead to the producing of the institutional «corruption trap», «illegalization trap» and «trap of self-implementing pessimistic expectations» in rural areas. In addition, directions of forming in the rural economy of a number of institutions that can to compete with «institutional traps» are outlined. These institutions will ensure for their participants smaller transaction costs than under conditions of the «institutional traps» and destroying these traps. Agricultural clusters and agro-industrial parks may be the examples of such institutions.

The tools that can ensure the efficient use of the socio-economic potential of Ukraine rural areas on the basis of development of the local self-government village institutions, rural entrepreneurship, education and health protection of the rural residents are described.

Key words: institutional dysfunctions, rural areas, socio-economic potential, efficiency.

Борщевский В. В. Влияние институциональных дисфункций на эффективность использования социально-экономического потенциала развития сельских территорий.

Исследованы основные институциональные дисфункции в контексте эффективности использования социально-экономического потенциала развития сельских территорий Украины. Проанализированы теоретико-методологические основы формирования и укоренения этих институциональных дисфункций, в первую очередь «институциональных ловушек», институциональных «мутаций», «мимикрии» институтов и «аномии» институтов. Устанавливается их взаимосвязь с имеющимися «институциональным вакуумом», институциональными «разрывами», институциональными «ямами» и «анти-институтами». Описано деструктивное влияние институциональных дисфункций на эффективность использования социально-экономического потенциала развития сельских территорий. Прослежен генезис формирования на сельских территориях «институциональных ловушек»: «коррупции», «илегализации» и «самореализующихся пессимистических ожиданий» под воздействием «институционального вакуума», «институциональных разрывов», «институциональных ям» и «анти-институтов». Предложены средства минимизации деструктивного влияния обнаруженных институциональных дисфункций на развитие сельских территорий Украины. Описаны инструменты, способные обеспечить повышение эффективности использования их социально-экономического потенциала. Определены приоритетные направления искоренения выявленных институциональных дисфункций на основе развития институтов инновационной инфраструктуры аграрного рынка, местного самоуправления на сельских территориях, сельского предпринимательства и образования.

Ключевые слова: институциональные дисфункции, сельские территории, социально-экономический потенциал, эффективность.

Борщевський Віктор Валентинович – доктор економічних наук, доцент, завідувач відділу розвитку територіальних громад і транскордонного співробітництва Інституту регіональних досліджень НАН України (e-mail: borshchevsky@ukr.net).

Надійшло 10.07.2014 р.